

ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДИКТАТУРИ

Досліджено проблеми виникнення та функціонування диктатур. Здійснено аналіз в історичній ретроспективі відомих режимів диктатур, обґрунтовано з економічної точки зору переваги та недоліки впливу диктаторського режиму на розвиток добробуту населення.

Оскільки виникнення теоретичних досліджень диктатур у європейській політичній думці пов'язано зі становленням у першій половині ХХ ст. диктаторських режимів, що використовували особливі системи поглядів та методи управління суспільством, розвиток відповідних досліджень зумовлено прагненнями пояснити сутність зазначеного феномену, виокремити його особливі риси, що дозволить переконатися у безпрецедентності даної форми правління. Ці дослідження можна класифікувати за напрямками, коли автори, враховуючи певні критерії порівняння режимів, робили акцент на політичних, економічних, соціальних, психологічних чинниках, і у такий спосіб пропонували власну інтерпретацію сутності диктатури.

Відомими західними дослідниками теорії диктатур є Х. Арендт, Т. Аршин, Р. Арон, К. Г. Баллестрем, В. Віпперман, Ф. Гайєк, К. Гайєс, М. Корчагіна та інші. Серед вітчизняних дослідників, питань, розглянутих автором у зв'язку з дослідженням масового суспільства у контексті вивчення диктатур, стосуються праці таких авторів, як Т. Андрусак, В. Бадяк, С. Кульчицький, Ю. Левенець, І. Михасюк, Ф. Шульженко, Е. Щербенко та інші.

При розгляді сутнісних рис диктатури, варто звернути увагу на взаємодію політичної та економічної її складових. Тому, на думку автора, важливим є врахування ролі наявності економічних та політичних чинників для дослідження як встановлення диктатури, так і здійснення диктаторського управління державою.

Метою дослідження є з'ясування залежності становлення та функціонування економічної диктатури, внутрішніх факторів її створення.

Виходячи з цього, до завдань даного дослідження потрібно віднести:

- аналіз сутнісних рис диктатури;
- з'ясування засобів здійснення впливу режиму диктатури на розвиток національної економіки;
- доведення взаємозалежності економічної та політичної складових диктаторського режиму.

Серед вчених-європейців, які займаються дослідженням проблем виникнення та функціонування диктатур, існує думка, що за темпами економічного зростання країни з диктаторськими режимами уже багато років випереджають демократичні держави і, якщо ця тенденція продовжиться, стимули для заміни диктаторських режимів верховенством демократії вкрай ослабнуть.

Дискусія на цю тему – з перервами – іде вже давно. Останнім часом вона спалахнула з новою силою через успіхи в економіці, яких домагаються авторитарні режими в країнах, які багаті на природні ресурси. Нещодавно в інтернет-виданні American.com з'явилася стаття, де економічні показники зіставляються зі ступенем політичної волі й дотриманням цивільних прав у різних країнах [1].

Виходить, що за останні 15 років середньорічні темпи економічного зростання в країнах, де встановлено диктаторські режими, становлять 6,8%, що у два з половиною рази перевершує відповідний показник для країн, де існує політична демократія. Авторитарні режими, які останнім часом лібералізували економіку, але ще продовжують обмежувати демократію, або не допускати її розвитку (як приклади можна назвати Китай, Росію, Малайзію й Сінгапур) в економічному плані демонструють кращі результати, ніж більшість розвинених країн і країн, що розвиваються, де існує значний ступінь політичної й індивідуальної свободи.

Було б нерозумно заперечувати, що диктаторський режим здатен домогтися чималих успіхів в економіці. Незалежно від політичного ладу усунення частини бар'єрів на шляху підприємницької діяльності, інвестицій і торгівлі, і певні гарантії прав приватної власності створюють сприятливу економічну кон'юнктуру. Саме до такого результату привели реформи Франсиско Франко в Іспанії й

Лі Кван Ю у Сінгапурі в 1960-х рр., Ден Сяопіна у Китаї в 1970-х, Августо Пиночета в Чилі в 1980-х, і аналогічні кроки, що вживали в різний час в інших країнах.

Однак це лише частина картини. З 15 найбагатших країн світу 13 можна віднести до числа ліберально-демократичних держав. Дві інші – Гонконг, особлива зона Китаю, чії жителі користуються куди більшими цивільними свободами, ніж інше населення країни, і Катар, де гігантські нафтогазові запаси й невелика кількість населення характеризуються високим рівнем доходів населення.

Усе це говорить про те, що в довгостроковій перспективі найбільш важливими передумовами економічного процвітання є стабільність і впевненість. В Іспанії, що вважається еталоном економічного успіху в останні десятиліття, рівень добробуту з 1985 р. подвоївся, однак за останню чверть століття вона жодного разу не демонструвала темпів росту на рівні китайських. Аналогічним чином, обсяг ВВП США з 1940 р. збільшився в 13 разів, але й там показники росту були незрівнянні з «азіатськими».

Не варто забувати, що економічні успіхи диктаторських режимів багато в чому залежать від технологій, створених у країнах, де за політ творчої фантазії вам не загрожує ув'язнення.

Інша причина, за якою країни з диктаторськими режимами перевищують по темпах росту ліберально-демократичні країни, полягає у тому, що багато з них уже раніше досягли високого рівня розвитку. Коли країна починає рухатися вперед, вільні потужності й нереалізований потенціал дозволяють їй рухатися швидше, ніж розвиненій країні. Більше того, якщо врахувати, що робить Китай, його випереджальні темпи росту в порівнянні з ліберально-демократичними країнами не здадуться настільки дивними.

На ділі останні цілком здатні конкурувати з диктаторськими режимами навіть у короткостроковій перспективі. Наприклад, в Індії, що займає по темпах економічного зростання одне з перших місць у світі, панує ліберально-демократичний лад. Те ж саме можна сказати про Перу, де середньорічні темпи економічного приросту становлять 7%. Звичайно, демократія у цих країнах ще недосконала. Але досягнуті ними успіхи наочно свідчать про те, що вибори, воля печатки й зборів цілком сумісні з динамічним розвитком економіки.

З моральної ж точки зору відносний добробут, досягнутий за умов диктатури, перетворюється в ціпок про два кінці – воно дає полегшення людям, які піддаються гнобленню в інших сферах, але одночасно служить аргументом, щоб нескінченно відтягати політичні реформи.

Дві речі, втім, цілком очевидні. По-перше, як показує історія, сполучення політичної, цивільної й економічної свободи є кращою гарантією постійного зростання добробуту, ніж диктатура. По-друге, існують наочні приклади, – досить згадати Португалію й прибалтійські країни – коли недостатньо розвиненим країнам вдається за рахунок політичної свободи створити атмосферу стабільності й упевненості. Вони переконливо спростовують тезу про те, що економічна «зрілість» країни повинна неодмінно передувати її «дорослішанню» у плані політичних і цивільних свобод.

Диктатура концентрує державну владу в руках однієї людини або невеликої групи людей. Диктатура будь-якого типу однозначно зневажає права людини, однак її вплив на економіку досить неоднозначний.

На всьому протязі людської історії, починаючи з античних філософів – до політиків і мислителів 19-го століття, існували різні, найчастіше протилежні, думки про прийнятність недемократичних видів правління. Економіст Лайонел Артидж, автор дослідження «Про Диктатуру, Економічний Розвиток і Стабільність» (On Dictatorship, Economic Development and Stability) відзначає, що практично у всіх випадках аналіз авторитарних систем правління зводився до розгляду лише політичної складової диктатури, а економічні аспекти цього ладу ігнорувалися [17].

Артидж пояснює це тим, що темпи економічного розвитку в минулому були незначні й тому не заслуговували на увагу. Однак після початку «індустріальної революції» рівень життя багатьох людей значно підвищився. Саме ступінь впливу промислової революції, на думку Артиджа, визначила виникнення тих або інших політичних режимів у різних країнах світу.

Багато економістів довели наявність чіткої взаємозалежності між типом політичного режиму й динамікою економічного розвитку – як критерій вони приймали величину доходу на душу населення. Однак дотепер (перше дослідження на цю тему провів відомий економіст Сеймур Липсет в 1959 році), не вдалося встановити, яким чином політичний режим й економіка впливають один на одного. Нині прийнято вважати, що саме політичний режим визначає економічний розвиток країни, а не навпаки, хоча така думка може вважатися суб'єктивною, оскільки статистичних даних, що доводять її правоту, досить небагато.

Дослідники впливу диктатур на економіку змушені розглядати безліч неоднозначних факторів. Економічний ефект диктатури вкрай суперечливий: диктатури або породжували важкі економічні кризи,

або ж були здатні створити «економічне диво». Відомо, що в XX столітті диктатури найбільш характерні для найбідніших країн світу. Проте, стрімке економічне зростання багатьох країн Південно-Східної Азії відбулося саме за умов правління диктаторів. Є теорія, що диктатури рідше всього з'являються й гірше всього виживають у країнах, населення яких має середній рівень доходів. Однак й у цієї теорії є численні критики.

Артидж, що проаналізував історію кількох десятків диктатур, прийшов до висновку, що диктатори звичайно зацікавлені у розвитку економіки «своїх» країн. Однак ціна рішень диктаторів надзвичайно висока – вона робить прямий і значний вплив на економічне зростання. Через це економічні помилки диктаторів (наприклад, знищення або усунення від влади талановитих адміністраторів, популістські реформи, гігантоманія та інше) завдають колосальної шкоди. В економіці диктатори прагнуть, насамперед, усунути загрози для свого режиму. Головними проблемами для них є масове незадоволення населення й змови. Для того, щоб залишитися при владі, диктаторові треба зуміти довести населенню, а особливо наближеним, що державні перевороти, нестабільність і зміна лідера не вигідні для них.

Десятки вчених б'ються над тим, щоб довести економічні переваги демократій над диктатурами. Вони вказують на Ефіопію Менгісту Хайле Маріама, Кубу Фіделя Кастро, – приклади економічних провалів. Опоненти, яких теж чимало, вказують на південнокорейське й мексиканське «дива», на швидке зростання економіки Індонезії у перші десятиліття при диктаторі Сухарто й навіть успіх Чилі записують у свій актив (незважаючи на те, що економічне зростання при демократичному уряді, що змінив Піночета, було, як мінімум, удвічі вище), багато економістів вважають, що цьому сприяли ліберальні реформи диктатора [12].

Оцінка результатів діяльності політичного режиму – не таке просте завдання, як може здатися на перший погляд. Навіть якщо показники економічного зростання були дуже вражаючими, це зовсім не означає, що лідер був гарний – а раптом країна росла б ще швидше, якби режим був іншим? «Дива» Китаю й Південної Кореї доводиться порівнювати з роками, безцільно прожитими цими країнами при інших диктаторах.

Як же влаштовані ті диктатури, які забезпечують економічне процвітання? Тім Беслі й Масаюкі Кудамачу з Лондонської школи економіки побудували теорію успішної диктатури. В основу вони поклали концепцію селектората, а для емпіричного дослідження вибрали базу даних, у якій є й показники рівня життя, і споживання, і політичні параметри.

Термін «селекторат» придумав відомий нью-йоркський політолог Брюс Буено де Мескіта, який довгі роки, окрім наукової діяльності, консультує політичних лідерів з питань державного управління. До селекторату політолог відносить групу людей (або навіть цілі соціальні верстви), які не знаходяться при владі безпосередньо, але визначають, кому саме у ній перебувати. У демократії це мільйони виборців, в абсолютній диктатурі – одноосібний лідер, в авторитарних режимах це може бути керівна частина правлячої партії або армійська верхівка.

Коли мова заходить про успішну диктатуру (високі і стійкі темпи економічного зростання, піднесення й поліпшення системи охорони здоров'я тощо), ключовим виявляється саме розмір селекторату. Справа навіть не у підтримці диктатури населенням. Переважна більшість сучасних диктаторів користувалася значною підтримкою як мінімум на початку свого правління. Навіть комуністичні лідери (Мао Цзедун в Китаї й Пол Пот в Камбоджі), які взяли владу військовим шляхом і винищили мільйони співвітчизників, опиралися на маси. Успіх окремих диктатур пов'язаний, насамперед, з формуванням стійкої політичної структури, що забезпечує й ефективну зміну керівництва, і спадкоємність влади. Досвід авторитарних режимів дав можливість одержати стійку статистичну закономірність: чим частіше міняється керівництво країни, тим вище темпи економічного розвитку. Якщо ж селекторат складається з однієї людини, важко розраховувати на регулярні зміни керівництва; хоч скільки-небудь добровільний догляд від влади – рідкісне явище у світовій практиці.

Інколи створенню стійкого й успішного авторитарного режиму передують цивільна війна. Так було в Мексиці, де піввіку правила Інституційно-революційна партія, що допускала політичну конкуренцію тільки у своїх власних рядах; у Китаї після 30 років при грандіозній геополітичній риторичі Мао (боротьба за владу в Піднебесній у період культурної революції 1960-х мало чим відрізнялася від громадянської війни). Але після смерті Мао, у 1970-і рр., китайська еліта рішуче відкинула організацію влади, за якої персональна доля функціонера – розмінна монета в руках його патрона в політбюро. Точно так само еліта КПРС в 1960-і рішуче покінчила з колишніми методами боротьби за владу. Втім, це не допомогло: при всій відмінності від романтичного революційного періоду радянський режим суттєво не інституціоналізувався – можливо, тому, що зміна моделі відбулася занадто пізно. У Китаї навіть Ден

Сяопін прислухався до колег: його ставленики Ху Яобан і Чжао Цзиян були змушені піти у відставку в 1987 й 1989 р. під тиском більше консервативних соратників з постійного комітету політбюро. В обох випадках саме думка Дена було тією краплею, що змінювала співвідношення чинностей і вела до відставки двох генсеків компартії. Втім, при всіх привілеях китайського комуністичного селекторату Чжао Цзиян провів залишок життя під домашнім арештом, як і скинутий соратниками Микита Хрущев.

Беслі й Кудамачу вважають успішними лише ті диктатури, при яких високі темпи економічного росту підтримувалися протягом багатьох років, а показники в галузі освіти й охорони здоров'я стабільно поліпшувалися. Гітлерівська Німеччина, де період швидкого зростання протривав не так довго, або Ніязовський Туркменістан, де зростання добробуту супроводжувалося помітним падінням рівня освітнього і культурного розвитку (закриття театрів, шкіл і скасування деяких предметів були частиною державної політики), крізь це сито не проходять. Чого не скажеш про Бразилію в 1965-1974 р. і Румунію у 1948-1973 р. – ці історії успіху не так відомі, як Південна Корея або Китай. Цікаво, що й у бразильському, і в румунському випадку режим змінювався не демократією, а іншим, ще більш авторитарним режимом, що виявлявся зовсім малоуспішним. У Румунії Ніколає Чаушеску перетворився в незмінюваного, що закінчилося для нього сумно в 1989 р. – розстрілом після двогодинного суду – таким великим був запас ненависті до нього й серед населення, і серед політичної еліти. Але ж до 1973 р., у якому Чаушеску остаточно узурпував владу, економічні успіхи Румунії були вражаючими. Але варто було селекторату звзитися до двох осіб – Чаушеску і його дружини, як розвиток сповільнився, а потім і прийшла економічна катастрофа.

У Бразилії за десять років – із квітня 1964 по березень 1974-го – змінилося три президенти. Хоча формально право призначати президента належало парламенту, тодішнім селекторатом були збройні сили. Ідучи у відставку в 1967 р., президент Кастелу Бранку, армійський ставленик, спробував обрати собі спадкоємця всупереч думці військових, але йому це не вдалося.

В останнє десятиліття існування СРСР лідерів не змінювали. Селекторатом наприкінці 1970-х був не партійний апарат, не ЦК партії, що вручив владу Хрущову на початку 1950-х і відняв у 1964 р., а дуже вузька група осіб. Передача влади відбулася не тоді, коли керівництво перестало справлятися (це було помітно вже в середині 1970-х), а коли країна летіла в прірву економічної катастрофи.

По наслідках «політичних смертей» можна оцінити чинність селекторату або перспективність недемократичного режиму. Як позначається на економічних успіхах країни раптова смерть лідера, задаються питанням Беслі й Кудамачу. І знову в диктатурах це сильніше проявляється, ніж у демократіях: іноді за смертю треба різке прискорення темпів економічного розвитку (так було після смерті Сталіна й Мао) або зниження до нуля. Це підтверджує висновки інших економістів, наприклад Бенджаміна Олкена, про роль особистості в історії: радикальна зміна економічних показників після несподіваної смерті диктатора – краще підтвердження цієї теорії. Беслі й Кудамачу приводять численні приклади того, як у диктатурах зі стійким і досить широким селекторатом еліти вдавалося зберегти контроль над ситуацією й після раптової зміни вождя.

Незмінювані диктатори тільки заважали економічному розвитку своєї країни. За 50 років населення чи ледве не у всіх країнах миру стало жити удвічі краще – і тільки кубинці зараз живуть так само, як і в останні роки правління Батисти. Стабільність режиму Кастро, як і стабільність комуністичної династії у Північній Кореї, обернулася нездатністю забезпечити хоча б який-небудь економічний розвиток.

З моральної точки зору те відносно благополуччя, що можуть створити диктатури – двояке поняття. Воно приносить полегшення народу, що перебуває в пригнобленому стані, але одночасно служить аргументом на користь того, що введення політичних і цивільних свобод варто відкласти на невизначений строк.

Безсумнівні дві речі. По-перше, історія показує, що комбінація політичних, цивільних й економічних свобод у довгостроковій перспективі куди краще, ніж диктаторський режим, гарантує стійке зростання добробуту. По-друге, існує досить прикладів країн (наприклад, Португалія й країни Балтії), яким вдалося досягти високого зростання й політичної стабільності, не жертвуючи свободами своїх громадян, і спростувати тим самим переконавання, що країні потрібно залишатися в політичному й цивільному обмеженні доти, поки вона не досягне економічної зрілості.

Література

1. Альваро Варгас Льоса (Alvaro Vargas Llosa), "The Wall Street Journal". – 19.06.2007.
2. Андрусак Т. Тоталітарні структури: базові характеристики // Незалежний культурологічний часопис «І». - 2002. - №25.

3. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. З англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 539 с.
4. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Общ. ред. и предисл. П.С. Гуревича. — М.: Издательская группа «Прогресс» – «Политика», 1992. — 608 с.
5. Ашин Г. Доктрина «массового общества». – М., 1971. – 191с.
6. Гусев В. Горизонты свободы. О Симоне Боливаре (второе издание). Серия Пламенные революционеры: - М. Политиздат. - 1980г. - 358 с.
7. Джин Шарп. От диктатуры к демократии. - <http://www.zasvobodu.net/>
8. Европейский фашизм в сравнении 1922-1982: монография / В.Випперман; Пер. с нем. А.И. Федоров. - Новосибирск : Сибирский хронограф, 2000. - 229 с.
9. Корчагина М. Б. Тоталитаризм в Европе XX века: Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления / РАН; Институт всеобщей истории {Москва}. – М. : Памятники ист. мысли, 1996. — 540 с.
10. Левенець, Ю. Політична наука: параметри раціоналізму// Історичний журнал. - 2006. - N4. - С. 3-7.
11. Михасюк І.Р., Бочан І.О. Менеджмент глобальної економіки. Навч. посібник / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Вища школа інформатики і управління в Жешуві: - Львів: 2004.
12. Роулз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та. – 1995. – 536 с.
13. Сонин К. Вождь и его последствия. При каких условиях диктатура может обеспечивать высокие темпы экономического развития // Статья опубликована на сайте SMoney.Ru 08.10.2007
14. Хайек Ф. А. Общество свободных. – Лондон, 1990. – 309 с.
15. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. – М., 1994.
16. Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 304 с.
17. Щербенко, Е. Феномен Майдану і традиція ненасильства: (На прикладі дискурсу лідерів ненасильницького руху) // Історичний журнал. – 2006. - №7. – С. 118-125.
18. Экономика диктатур: клубок противоречий. - <http://www.washprofile.org/ru>.